

ТЮРКІЗМИ В АНГЛІЙСЬКІЙ ТА ІНШИХ ІНДОЄВРОПЕЙСЬКИХ МОВАХ

У статті здійснено спробу дослідити тюркізми в германських і балтійських мовах, а саме в англійській, німецькій і литовській. Встановлено, що вплив тюркізмів на аналізовані мови є певною мірою ідентичним, що пояснюється екзотичним характером запозиченої лексики.

Ключові слова: тюркізм, мовні контакти, екзотичний характер лексики.

Розвиток міжнародних економічних, політичних, культурних зв'язків і поширення міжнаціонального спілкування в наш час інтенсифікують взаємний вплив мов¹. На думку Ю. О. Жлуктенка, для того щоб дві або більше мов почали взаємодіяти, вони повинні настільки локально наблизитися одна до одної, щоб між ними встановилися певні міжмовні зв'язки, які прийнято називати мовними контактами².

Проблема мовних контактів і запозичень розглядалася в працях багатьох зарубіжних і вітчизняних лінгвістів³. Зокрема, питанням взаємодії тюркських та індоєвропейських мов присвятили свою увагу Ф. Міклошич, К. Локоч, А. Ю. Кримський, О. М. Гаркавець, С. Стаховський та ін.⁴ Так, наприклад, А. Кримський стверджував, що «в західноєвропейських мовах відсоток східних слів, що перейшли в Європу з османської Туреччини, не є великий (європейці більше встигли лексично напозичитися із Сходу ще перед політичним закріпленням турків, ще од арабів). Але й в європейських мовах, коли зробимо аналіз, то побачимо, що дещо засвоєно, живовидячки, не звідкіля як з османської Туреччини»⁵.

---

¹ Див.: Жлуктенко Ю. О. Мовні контакти.— К., 1966.— С. 3.

² Там же.— С. 6.

³ Див., наприклад: *Haugen E. The Analysis of Linguistic Borrowing // Language.*— 1950.— N 2. Vol. 26. — P. 21–231; *Вайнрайх У. Языковые контакты. Состояние и проблемы исследования.*— К., 1979.— 263 с.; *Линник Т. Г. Проблемы языкового заимствования // Языковые ситуации и взаимодействие языков.*— К., 1989.— С. 76–133; *Семчинський С. В. Семантична інтерференція мов (на матеріалі слов'яно-східнороманських мовних контактів).*— К., 1974.— 256 с.; *Тищенко К. Мовні контакти: свідки формування українців.*— К., 2006.— 416 с.

⁴ Див.: *Miklosich K. Die Türkischen Elemente in den Südost- und Osteuropäischen Sprachen.*— Wien, 1884.—90 s.; *Lokotsch K. Etymologisches Wörterbuch der Europäischen Wörter Orientalischen Ursprungs.*— Heidelberg, 1927.—243 s.; *Кримський А. Тюрки, їх мови та літератури // Кримський А. Твори : В 5 т.— К., 1974.— Т. 4.— 639 с.; Гаркавець А. Н. Тюркские языки на Украине.*— К., 1988.— 176 с.; *Stachowski S. Słownik historyczno-etymologiczny tureczymów w języku polskim.*— Kraków, 2014.— 640 s.

⁵ *Кримський А. Знач. праця.*— С. 577.

За нашими даними, тюркські впливи в англійській та інших індоєвропейських мовах, зокрема в литовській і німецькій, в історичному плані й у порівняльному аспекті вичерпно не досліджувалися.

В англійській мові тюркізми були предметом вивчення М. Сержантсон (нею виокремлено 45 тюркізмів), Е. Гетенбі (вилучено 183 лексеми з Оксфордського тлумачного словника), Г. Кеннона (виділено 325 тюркізмів), М. Урбана ⁶, у німецькій — К. Беста ⁷. У литовській мові тюркська лексика досліджувалася переважно в рукописах так званих литовських або білоруських татар ⁸.

Лексикографічними джерелами нашого дослідження послужили тлумачні й етимологічні словники англійської, німецької та литовської мов.

Найдавніші контакти германців з тюрками розпочалися ще в епоху Великого переселення народів, коли племена гунів з Азії рушили на захід. Захопивши територію готів у Північному Причорномор'ї, гуні утворили військово-політичне об'єднання під керівництвом Аттіли. Зрозуміло, що тривала залежність готів від гунів не могла не позначитися на лексиці германців. Можна припустити, що тюркізми могли проникнути в англійську та німецьку мови за посередництва готської і були згодом витіснені. На думку К. Тищенка, «очевидні відлуння тих подій збереглися в німецькій мові, де *Hüne* досі означає 'велетень, страховидло' (нн. *heune*, свн. *hiune*, дсакс. *hūn(i)* 'гун')... Є в Німеччині й низка топонімів з основою *Hün-*: *Hünfeld*, *Hünfelden*» ⁹.

Під час нашого дослідження постала потреба у виокремленні чистих тюркізмів у зв'язку з тим, що арабська та перська мови були не тільки мовами-донорами східних елементів для індоєвропейських мов, а й мовами-реципієнтами тюркських слів. Так, наприклад, у словнику Е. Кляйна зафіксовано тюркізм *yashmak* «чадра», який помилково зараховують до арабізмів (Klein, 1769), хоч це лексема тюркського походження й означає «тонка тканина, якою жінка приховує обличчя» (ЭСТЯ, 160). Отже, до так званих чистих тюркізмів відносимо ті лексеми, які зустрічаються майже в усіх тюркських мовах.

У результаті дослідження нами було виявлено 279 лексем в англійській мові, 92 — в німецькій, 57 — у литовській.

До найдавніших витіснених тюркізмів в англійській мові зараховуємо такі лексеми, як д.-англ. *dolmanus*, або *dulmunus* «військовий корабель» (Hall, 90), с.-англ. *laton* «латунь, мідь» < д.-фр. *laton* (Mayhew, 266), *ganch* «кіл, кілок»; «саджати на кіл, кілок» < фр. *gancher* «саджати на кіл» (OED, 4, 42). Лексема *dolmanus*, гадаємо, запозичена з латинської або грецької мови і, за даними словника Босфорта-Толлера ¹⁰, позначала найдовші військові кораблі римлян, які вмщували понад сорок веслярів. Можливо, лексема походить від тюркського дієслова *dola* «ходити туди й сюди; повертати на правильний шлях» (ЭСТЯ,

⁶ Див.: *Serjeantson M.* A History of Foreign Words in English.— London, 1935.— 354 p.; *Gatenby E.* Material for a Study of Turkish Words in English // *Eylül-Aralık*.— Ankara, 1954.— Vol. 12.— P. 85–144; *Cannon G.* Turkish Loans in the English Language // *Orbis*.— 2008–2009.— Vol. 41.— P. 163–188; *Urban M.* The Treatment of Turkic Etymologies in English Lexicography. Lexemes Pertaining to Material Culture // *Studia Turcologica Cracoviensia*.— 2015.— Vol. 15.— 450 p.

⁷ *Best K.-H.* Turzismen im Deutschen // *Glottometrics*.— 2005.— Vol. 11.— P. 56–63.

⁸ *Akiner Sh.* Religious Language of a Belarussian Tatar Kitab. A Cultural Monument of Islam in Europe.— Wiesbaden, 2009.— 458 p.; *Мишкинене Г.* Сводный каталог арабскоалфавитных рукописей литовских татар: коллекция Гродненского государственного музея истории религии // *Slavistica Vilnensis*.— 2011.— N 56 (2).— P. 93–120.

⁹ *Тищенко К.* Знач. праця.— С. 317.

¹⁰ Див.: http://www.ling.upenn.edu/~kurisuto/germanic/oe_bosworthtoller_about.html.

260). Щодо лексеми *laton* (від д.-фр. *laton*) то, на нашу думку, її походження можна пов'язати з тюрк. *altyn* «золото» (Miklosich, 9). Третя лексема *ganch*, як нам видається, походить від тюрк. *qamçı* «батіг, нагайка; прут» (ЭСТЯ, 247). Відповідний витіснений тюркізм у цьому ж значенні засвідчено в німецькій — *Kantschuk* (Lokotsch, 84) і литовській — *kančiùkas* (Fraenkel, 215) мовах. Також виділено в німецькій давнє запозичення з тюркських мов, яке вийшло з ужитку, — *Pallasch* «палаш» (холодна зброя, яка нагадує шаблю). Відомо, що воно прийшло з угорської і походить від тюрк. *pala* «шабля з коротким широким клинком» (ЕСУМ, 4, 262).

У проаналізованих нами мовах найбільше запозичувалися тюркізми, які належать до матеріальної культури, суспільно-політичної та адміністративної лексики, лексики на позначення природи (відповідно в англійській — 40,60 %, 19,55 %, 16,54 %, у німецькій — 43,02 %, 19,77 %, 17,44 %, у литовській — 50,88 %, 19,3 %, 8,77 %). Найбільший потік саме цих запозичених слів пояснюємо відсутністю подібних понять в аналізованих мовах у зв'язку з належністю їх до східної матеріальної культури, суспільного устрою та східної флори і фауни. Найменше тюркізмів виокремлено в таких групах лексики, як абстрактна (в англійській — 2,26 %, у литовській — 1,75 %), етнонімна (в англійській — 7,14 %, у німецькій — 2,33 %, у литовській — 3,51 %), гідронімна (в англійській — 0,75 %) й топонімна (в англійській — 2,63 %, у німецькій — 1,16 %).

До сфери матеріальної культури зараховуємо:

- 1) назви споруд (англ. *kibitka* «кібітка», *yurt* «юрта»);
- 2) назви їжі та напоїв (англ. *baklava* «пахлава», *bosa*, лит. *buizà* «буза», англ. *kumiss* «кумис», *dolma* «долма», н. *Ayran* «айран», *Joghurt* «йогурт»);
- 3) назви одягу, взуття, головних уборів і тканин (англ. *calpac*, лит. *kalpōkas* «шапка», англ. *yarmulke*, лит. *armūlka* «ярмулка», англ. *yashmak* «яшмак», н. *Karakul* «каракуль»), господарські речі (англ. *araba* «арба», лит. *tarbà* «торба», *cibūkas* «чубук, стрижень люльки»);
- 4) грошові одиниці (англ. *akche* «акче», *kurus* «куруш»).

Суспільно-політична та адміністративна лексика охоплює:

- 1) назви правителів та урядовців (англ. *khan* «хан», *chiaus* «чауш», *pasha* «паша», *sanjakbeg* «санджакбек», н. *Beglerbeg* «беклербек»);
- 2) назви, що вказують на соціальну диференціацію громади, та назви професій (англ. *aga* «ага», *kulak* «кулак», *odalisque* «одаліска», лит. *bajōras* «боярин», *lekājus* «лакей», *kūčierius* «кучер»);
- 3) назви грамот, документів (англ. *jarlig* «ярлик»);
- 4) адміністративні одиниці (англ. *agaluk* «агалик», лит. *aūlas* «аул», англ. *sanjak* «санджак», н. *Khanat* «ханство», лит. *kišlākas* «кишлак, зимове пасовище»).

До лексики на позначення природи відносимо:

- 1) назви тварин (лит. *barsiūkas* «борсук», н. *Kulan* «кулан», *Korsak* «корсак», *Voback* «байбак, бабак», *Tarpan* «тарпан», *Dschiggetai* «кулан», англ. *argamak* «аргамак», *borunduk* «бурундук», *caracal* «каракал», *saigak* «сайгак», *sevruga* «севрюга»);
- 2) назви рослин (лит. *bergammte*, н. *Bergamotte* «бергамот», англ. *bamia* «бамія», *saxaul* «саксаул»);
- 3) назви на позначення явищ природи (англ. *barchan* «бархан», *buran* «буран»).

За сферою вживання виокремлено загальноновживану лексику, історизми та екзотизми. Аналіз показав, що в усіх трьох мовах тюркська лексика належить до екзотизмів (38,59 % у литовській, 56,98 % у німецькій, 62,03 % в англійській) та

історизмів (31,58 % в литовській, 30,23 % у німецькій, 28,57 % в англійській). Це пояснюється тим, що тюркські та аналізовані індоєвропейські мови належать до різних мовно-культурних ареалів і мають різний склад лексики. Група екзотизмів є відкритою і постійно поповнюється словами на позначення тюркського побуту та звичаїв.

Кількість загальноновживаної лексики є незначною і становить 9,4 % в англійській, 29,83 % в литовській, 12,79 % в німецькій мовах. Так, наприклад, в англійській мові загальноновживаними є тюркізми: 1) *coach* < угор. *kocsi* «екіпаж або карета, зроблені в угорському селі *Kocs*», через посередництво н. *Kutsch*, фр. *coche* (Klein, 304), яке, мабуть, походить від тюрк. *kочер* «віз» і утворене від дієслова *коч* «кочувати» (ЕСТЯ, 125) з розвиненими у нього значеннями «репетитор, інструктор» та «тренувати»; 2) *bosh* < тюрк. *boş* «порожній, марний» (розвиває іменникове значення «нісенітниця», яке відсутнє в мові-джерелі).

Досліджувана тюркська лексика в усіх мовах представлена в основному іменниками. Дієслова та прикметники становлять незначну кількість, напр.: н. *chagriniere* «вчинювати під шагрень» < тюрк. *sağrı* «шкіра зі спини коня» (Lokotsch, 140), *juchten* «зроблений з юфті (сорту шкіри)» < тюрк. *üfti* «юфть» (там же, 166), англ. *donum* < тюрк. *dönüm* від *dönmek* «обертатися, крутитися» (ЕСТЯ, 276), *astrakhan* «каракулевий», *shagreen* «шагрень», *Turkish* «турецький», *Hunnish* «гунський».

За типом запозичення виділяються гібридні та власне тюркізми. В англійській мові власне тюркізми становлять 97,13 %, гібридні — 2,87 %. Серед гібридних варто назвати слова, що утворилися шляхом приєднання до тюркських основ суфіксів *-ship*, *-dom* та *-ette*, *-ic*, напр.: *beyship* «влада бея, його володіння» < тюрк. *bey*, *beglerbegship* «влада бейлербея, його володіння» < тюрк. *beglerbeg*, *beydom* «влада бея, територія бея» < тюрк. *bey*, *dolmanette* «маленький долман» < тюрк. *dolman* «долман» < тюрк. *dola* «обгортати», *Altaic* «алтайський» < тюрк. *Altai*.

У литовській мові гібридні лексеми характеризуються приєднанням до основ закінчень жіночого роду *-a*, *-e* та чоловічого *-as*, *-is*, напр.: *armūlka* «ярмулка», *bajōras* «боярин», *kalpōkas* «ковпак», *buizà* «буза».

У німецькій власне тюркізми становлять 89,13 %, гібридні — 10,87 %, напр.: *tatarisch* «татарський» < тюрк. *Tatar* «татарин» + суф. *-isch*.

Низький ступінь адаптації тюркізмів у всіх трьох мовах пояснюється екзотичністю аналізованої лексики, що підтверджується відсутністю синонімів та похідних назв, нових значень, неусталеністю фонетичних і графічних норм, різним наголошенням.

За морфологічними ознаками найбільше адаптувалися тюркські запозичення в литовській мові. Тут виокремлено слова, які втратили свою екзотичність і перейшли в розряд загальноновживаних, напр.: *armýderis* «гармидер», *pájus* «пай», *tarbà* «торба», *tavōras* «товар», *tavoriščius* «товариш», *tamožna* «митниця», *tara-kōnas* «таракан», *jogūrtas* «йогурт».

В англійській мові спостерігаються графічні варіанти слів, які свідчать про фонетичну неадаптованість лексики: *aga* і *agha* «ага», *ataghan* та *yataghan* «ятаган», *calpac* і *kalpack* «ковпак», *khagan* і *khakan* «хан», *chagrín* і *shagreen* «шагрень», *kaftan* і *caftan* «кафтан». Повністю адаптованими є лексеми *coach* «екіпаж, карета», «тренер, тренувати», *bosh* «нісенітниця», *Tatar* «татарин», *balyk* «балик», *shagreen* «шагрень». Лексема *Tatar* входить до складу фразеологічних одиниць, напр.: *to catch a Tatar* «зустрітися з грізним суперником».

Повністю засвоєним у німецькій мові словом, що втратило свою екзотичність і перейшло в розряд загальнозвживаної лексики, є, наприклад, тюркізм *Dolmetscher* «перекладач» (< тюрк. *tilmaç* «перекладач»), від якого утворені похідні *Dolmetschung* «переклад», *Dolmetscherei* «невдалий переклад».

Аналіз шару тюркізмів трьох індоєвропейських мов засвідчив, що вплив тюркської лексики є певною мірою ідентичним. Це стосується сфери вживання лексем, однакового розташування всередині тематичних груп, розподілу тюркізмів за аналогічними типами запозичень, а також подібності адаптаційних процесів.

Однорідність запозичень і паралельні процеси в досліджених мовах можна пояснити екзотичністю лексики, яка характеризується відсутністю синонімів і яскравим національним колоритом.

Аналіз лексичного матеріалу за тематичними групами показав, у якій сфері найбільше збагатилися мови і які поняття не притаманні власній культурі. Так, найбільше слів належать до тематичної групи на позначення матеріальної культури, тваринного та рослинного світу, суспільно-політичної лексики.

Неоднаковий кількісний склад лексики пояснюється різними контактами та шляхами запозичень. В англійській мові спостерігається найбільше тюркізмів, що потрапляли в неї від найдавніших часів (за посередництва норманів) і пізніших прямих контактів з Османською імперією та завдяки сучасним глобалізаційним процесам, політичним, економічним і культурним зв'язкам. Поповнення лексики відбувалося і через арабську мову. У німецьку тюркізми потрапляли через польську та англійську мови, у литовській вони з'явилися завдяки безпосереднім контактам з Кримським ханством, у результаті яких у лексику потрапили слова зі сфери найдавнішої матеріальної культури тюрків, через що вони більше адаптовані. Ще одним шляхом надходження тюркської лексики в литовську було посередництво слов'янських мов (польської, української або російської).

Отже, головними способами дослідження запозиченої тюркської лексики в розглянутих мовах є насамперед порівняльний аналіз найдавніших форм або запозичень, паралельних чи відмінних явищ як усередині аналізованих англійської, литовської та німецької мов, так і в усіх тюркських й інших індоєвропейських мовах; виділення і встановлення джерела запозичення (тюркізм, арабізм або іранізм); лексико-семантичний аналіз або розподіл за тематичними групами і виявлення відсутніх груп; аналіз тюркізмів за типом запозичення, ступенем адаптації, сферою вживання.

Проаналізований матеріал дозволяє стверджувати, що індоєвропейські та неіндоєвропейські мови мають менше точок дотику. Це впливає на пристосування та вживання запозиченої лексики, оскільки найчастіше запозичуються слова, які позначають реалії зовсім іншої культури.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ЕСУМ	— Етимологічний словник української мови : В 7 т. / О. С. Мельничук та ін.— К., 1982–2012.— Т. 1–6.
ЭСТЯ	— Этимологический словарь тюркских языков.— М., 1974–2003.— Т. 1–7.
Fraenkel	— <i>Fraenkel E.</i> Litauisches Etymologisches Wörterbuch.— Heidelberg, 1962.— 1560 s.
Hall	— <i>Hall J. R. C.</i> A Concise Anglo-Saxon Dictionary.— 4th ed.— Cambridge, 1975.— 452 p.
Klein	— <i>Klein E. A.</i> A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language: In 2 vol.— Amsterdam ; London ; New York, 1967.— 1776 p.

- Lokotsch — *Lokotsch K.* Etymologisches Wörterbuch der Europäischen Wörter Orientalischen Ursprungs.— Heidelberg, 1927.—243 s.
- Mayhew — *Mayhew A. L., Skeat W. W.* A Concise Dictionary of Middle English.— Oxford, 2004.— 539 p.
- Miklosich — *Miklosich K.* Die Türkischen Elemente in den Südost- und Osteuropäischen Sprachen.— Wien, 1884.—90 s.
- OED — *Murray J. A. H, et al.* The Oxford English Dictionary: being a corrected re-issue with an introduction, supplement, and bibliography of A New English Dictionary on historical principles, founded mainly on the materials collected by the Philological Society : In 12 vol.— Oxford, 1970.

A. R. DOCHU

TURKISMS IN ENGLISH AND OTHER INDO-EUROPEAN LANGUAGES

An attempt to investigate Turkisms in Germanic and Baltic languages is made, namely with the reference to the English, German and Lithuanian. It is found out that the influence of Turkisms on the analyzed languages is identical in a certain sense and this is explained with the exotic character of the borrowed lexis.

Key words : turkism, language contacts, the exotic character of the lexis.